

Тетяна Гонтар

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944-1946 рр. ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Тернопільський Національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Драматичні події переселення українців з Посяння, Лемківщини, Підляшшя та Холмщини – етнічних українських земель, що опинилися у складі Польщі, до УРСР згідно з міжурядовою угодою 9 вересня 1944 р. стали предметом наукових досліджень істориків в Україні лише з початком 90-х років ХХ століття. З набуттям Україною незалежності в працях науковців посилюється критичне ставлення до попереднього висвітлення радянського періоду розвитку країни. Цей процес був цілком закономірним, адже заборона на дослідження ряду важливих сторінок минулого, великою мірою заданість оцінок та висновків у дослідженні соціальних, економічних та політичних процесів призвели до однобічного, заідеологізованого, а часто і спотвореного бачення минулого. Нині усе більш потужно виявляється інтерес до становлення української нації, шляхів її розвитку.

Перші публікації, присвячені переселенню українців, з'явилися за кордоном. Вони мали характер викриття дій польських органів влади і давали оцінку насильницькому переселенню – депортації; базувались на спогадах, частково на документах і мали на меті насамперед привернути увагу до насильства і несправедливості щодо українців [1, 2]. У 80-х роках події переселення знайшли більш детальне висвітлення у працях, присвячених українцям, що проживали на землях, котрі опинились у складі Польщі. Події 1944-1946 рр. описувались як трагічний процес, відповідальність за який лежить на радянському та польському керівництві [3, 4].

Із здобуттям Україною незалежності та зняттям заборон на критичний аналіз урядових заходів радянських часів з'явилися праці, що висвітлюють переселення як насильницьку акцію, яка позбавила сотні тисяч українців малої батьківщини – батьківських земель, привела до втрат і залишила болючий слід у свідомості [5, 6]. Праця І. Біласа, аналізуючи угоду 9 вересня 1944 р., детально висвітлювала адміністративні органи, створені для депортації як один з елементів репресивно-каральної системи, що діяла в СРСР [7]. Автор аргументував свою позицію публікацією документів,

що стало традиційним у критичному висвітленні тоталітарного режиму та його функціонування, зокрема у здійсненні депортацій.

У Польщі проблема переселення українців розглядалась в науковій літературі з 70-х років [8]. У 90-х у працях істориків домінує критичний підхід до доцільності і легітимності депортації українців; опубліковано документи, що свідчать про насильства щодо українців під час депортації [9, 10]. У вступній статті до публікації документів Е. Місило спростовує міф добровільності переселень, подає періодизацію цього процесу з виділенням чотирьох етапів, кожен з яких одержав обґрунтування.

В Україні також опубліковано документи, що зберігаються в державних архівах, а також окремі польські документи, які відносяться до процесу депортації [11, 12]. Збірки документів супроводжуються ґрунтовними аналітичними статтями. До збірки «Депортації» вступ написаний Ю. Сливкою. В ньому визначено політичні завдання акції переселення, акцентується на її примусовому характері та опорі її здійсненню з боку УПА.

Книга В. Сергійчука розвиває думку про те, що депортація здійснена з етнічних українських земель. У першому її розділі «З сивини віків на землі батьків» представлено екскурс в історію Галицько-Волинського князівства, XIV-XVI століть, часів визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Спираючись на думку ряду дослідників, автор обстоює погляд на сильні позиції українства на територіях від Вісли до Любліна.

Публікація документів значно розширила джерельну базу досліджень цієї проблеми. Про це свідчить поява ряду статей в наукових збірниках. Авторів приваблює актуальність дослідження проблеми – адже немало переселених донині живе серед нас і хоче висвітлення причин того лиха, яке їм довелося пережити, правдивого відображення подій, труднощів побутового і господарського влаштування на новому місці. В архівах України зберігається великий масив документів того часу. В Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді ЦК Компартії України (Ф.1) знаходимо багато документів різного характеру – звітів, планів, доповідних записок, інструкцій, що тою чи іншою мірою містять інформацію про переселення. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України, зокрема у фонді Управління при Раді Народних Комісарів України у справах евакуації і розселення українського і польського населення (Ф. 4626), зберігаються державні документи, повідомлення, результати перевірок, довідки та ін., де також чимало статистичної, господарської інформації про українців, що

прибули з Польщі. Значна частина документів, що стосуються процесу переселення й адаптації переселенців, знаходиться в обласних державних архівах України і ще чекає своїх дослідників.

Немало документів зберігається і в Польщі. В Archiwum Akt Nowych у фонді Головного представника Уряду Республіки Польща (Zespół Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Ukrainińskiej z Polski w Lublinie – 526) знаходяться звіти про хід переселення, зведені відомості про чисельність українського населення, його настрої, ставлення до переселення тощо. Цінна інформація є й у інших фондах, наприклад: поквартальні звіти воєвод, де відображено настрої українського населення у період депортації, перераховано випадки міжнаціональних конфліктів та їх жертв тощо.

Нове поживлення інтересу до проблеми переселень пов'язане з вивченням та політичною оцінкою українсько-польської конфронтації в роки Другої світової війни. Гострі зіткнення, в тому числі й збройні, в ході яких загинули тисячі мирних жителів, мали місце на Волині, на Холмщині, Посянні. Польські історики детально і предметно вивчають Волинську трагедію 1943 р., покладаючи відповідальність за неї на керівництво УПА. В Україні це питання також є предметом вивчення, особливо у зв'язку з діяльністю підпільних угруповань. У квітні 2003 року в Острозькій академії пройшов українсько-польський експертно-журналістський форум на тему «Події на Волині: як жити з цим тягарем», котрий відобразив як наукову актуальність, так і крайню політизацію окресленої проблеми.

Втрати від міжнаціональних зіткнень залишаються болючим питанням для обох народів, адже живі не лише пам'ять, а й родичі та близькі загиблих. Свідченням цього є «Книга пам'яті» В.Процюка [13]. Науково-популярний виклад проблеми здійснено в брошурі Ю.Сливки [14]. В Україні і в Польщі з'явилося немало досліджень діяльності підпільних українських і польських угруповань, насамперед УПА і АК. У працях істориків існує немало розбіжностей в оцінці дій цих збройних сил, їх відповідальності за посилення міжнаціональної конфронтації. Суперечки й наукові дискусії з цього питання прозвучали на ряді міжнародних семінарів істориків, зокрема на сьомому семінарі «Україна – Польща: важкі питання» [15].

Усі вищезгадані питання, що розкривають причини і вияви польсько-української конфронтації, її посилення в роки Другої світової війни, мають безпосереднє відношення до розуміння причин, обставин і методів здійснення переселення українців у 1944–1946 рр. Тому проблема депортації у цих дослідженнях знайшла якщо не пряме, то принаймні опосередковане висвітлення.

У вивченні переселення з Польщі до УРСР важливим є не лише з'ясування причин і особливостей, але й етапів та темпів цього процесу [16]. Тут вже є певні напрацювання істориків. Захищено кандидатські дисертації з цієї проблеми [17]. Не згасає й інтерес до долі українців Закерзоння як етнічної групи зі своєю оригінальною культурою і складною долею. З'явилися наукові праці, написані істориками, котрі самі були жертвами депортації. В них звучить як прагнення усвідомити, що відбулось із земляками, так і бажання зберегти пам'ять про життя українців на залишених землях. Такою є праця Ю.Макара «Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття» [18]. Сьогодні вже нагромаджено немало досліджень, присвячених українським етнічним землям [19, 20, 21, 22].

Проте депортація українців має ще один малодосліджений аспект – вплив прибулих на українське суспільство. Адаптація переселенців була непростим і болючим процесом. Господарське влаштування в умовах завершення війни і в перші повоєнні роки, при мінімальній державній допомозі для багатьох сімей стало серйозним випробуванням на виживання. Непросто було пристосуватись і до політичних реалій, колгоспної системи з відсутністю власника на землю, засиллям і всевладністю керівників різного рівня, які на свій розсуд вершили не лише господарські справи, але й долі людей. Переселеним у південні області УРСР довелось пристосовуватись до незвичного гарячого степового клімату, нестачі води, її засоленості тощо. Віруючі люди прибули в атеїстичне суспільство, де державною ідеологією був комунізм. Виживання передбачало пристосування, але разом з ним відбувався зворотний вплив на оточення.

В цьому впливі важливими були певні фактори. Насамперед, це яскраво виражена національна самосвідомість переселених, оскільки в Польщі її збереженню сприяли як перебування у сусідстві, а іноді й в оточенні представників іншої нації, релігійна відмінність, мовна своєрідність, культурні особливості. Депортовані українці були носіями ставлення до свого господарства як до приватної власності. Їх добросовісність і ретельність у праці відзначались не лише тогочасною пресою, але й державними нагородами.

Особливим було також прагнення переселенців до освіти, здебільшого для своїх дітей. Вихідці з Холмщини, Посяння, Лемківщини, Підляшшя сьогодні складають велику групу української інтелігенції, працюючи в різних галузях знань плідно й творчо. В сьогоденній Україні консолідовані не лише їх праця й

творчі ідеї, але й внесок у розвиток мови, традицій, національної культури. Вивчення цього внеску допоможе зрозуміти корені й резерви національного відродження українців.

Література

1. Гвозда І. Евакуація-депортація українців Польщі в 1945-1947 роках // Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто, 1972. – С. 33-50.
2. Дупляк М. У 35-у річницю трагедії Лемківщини // Альманах УНО. – Нью-Йорк, 1983. – С. 177-179.
3. Лемківщина. Земля – Історія – Культура. – Т.1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. – 568 с.
4. Трухан М. Українці Польщі після Другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1990. – 404 с.
5. Красовський І., Солинко Д. Хто ми, лемки... – Львів, 1991. – 45 с.
6. Оленич І. Доля Лемківщини. – Львів, 1992. – 117 с.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
8. Kersten K. Repatriacja ludności po II wojnie światowej. Studium historyczne. – Wrocław, 1974. – 342 s.
9. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.
10. Miśilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – T.1. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – 336 s.
11. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – 752 с. – Т. 2. – Львів, 1998. – 540 с.
12. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.
13. Процюк В. Книга пам'яті. 1944-1994. – Львів, 1996. – 320 с.
14. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – 52 с.
15. Polska – Ukraina: trudne pytania: Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego. – T. 7. // Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej: Łuck, 24 – 26 maja 2000. – Warszawa, 2000. – 291 s.
16. Буцко О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – 217 с.
17. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореф. дис... канд. істор. наук. – Чернівці, 2003 – 21 с.
18. Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – 88 с.
19. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне, 1994. – 47 с.
20. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшся. – Львів, 1997. – 123 с.
21. Самок І.Й., Горний М.М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. – Львів, 1996. – 165 с.
22. Сергійчук В. Наша кров на своїй землі. – Київ, 1997. – 56 с.